

ANDERS CHYDENIUS PÅ SOMMARTEATER

Att märkesmän och -kvinnor görs till föremål för dramatiska berättelser är naturligt och vanligt. En lång rad kungar och drottningar drar igenom t.ex. Shakespeares och Strindbergs skådespel. Men också storheter från vetenskapens värld, religiösa förkunnare, politiska giganter och betydelsefulla författare har fått sina liv och sina insatser behandlade och bedömda i scenisk form. Anders Chydenius var lite av varje, eller rättare sagt ganska mycket av det mesta. Han var en gestalt av nationalteaters-format. Inom Karleby hembygdsförening insåg man att Chydenius vore ett tacksamt ämne för en sommarteaterföreställning, kanske t.o.m. en återkommande sådan. Det var i slutet av 1980-talet.

Mina anteckningar i almanackorna är kortfattade, men det verkar som om Rainer Sandström och Birger Räbb skulle ha tagit kontakt med mig 1988, kanske på våren. I slutet av november 1988 var det i varje fall en träff i Gamlakarleby, och i trettondags- helgen 1989 var det samling på Jungsborg. Då var också regissören Sture Ekholm närvarande. Texten torde alltså huvudsakligen ha producerats under hösten 1988 och den följande jul- och nyårshelgen. Den 2 juli tycks jag varit närvarande på en repetition. Premiären ägde rum lördagen den 15 juli 1989. Pjäsen togs upp också sommaren 1990, och då hade den gjorts tillgänglig i tryck. Förordet är daterat den 31 mars 1990.

Min första källa var säkerligen Nordisk familjebok, 1906, som jag har i hyllan. I Diktarhemmet i Borgå, där vi på den tiden bodde fanns också G. Schaumans biografi, och Pentti Virrankoskis hade jag nyligen fått. Tidigare hade jag fått ett biografiskt arbete av Tor Krook. De källorna räckte mer än väl till för en två timmars teaterföreställning. Det är inte så mycket man får plats för. Det gällde att välja ut vad som föreföll viktigast och intressantast. Själasörjaren, hälsovårdaren, samhällspåverkaren, framstegsmannen skulle givetvis vara med. Hans privata krets var liten. Han hade en hustru, Malin, men inga barn. Det fanns tjänstefolk på prästgårdarna i Nedervetil och Gamlakarleby. Han mötte kollegor vid riksdagarna i Stockholm och i prästeståndet. Församlingsborna skulle vara representerade. Så kunde spelet börja.

Det fick börja som en dröm. Chydenius jagas av en hop barn i prästkåpor med prästkragar. Det skall ge en bild av de svårigheter han ibland hade med kollegorna i prosteriet, som ansåg honom allför frisinnad. Men i bakgrunden ligger ett eget personligt minne från min folkskoltid. Kamraterna kastade bollen, medan jag höll på med någonting annat. Bollen råkade träffa mig. Jag tog upp den och kastade den ut på ett potatisland. -Gå efter den! skrek bollspelarna. Jag vägrade. Då skulle de tvinga mig. Jag sprang undan med hela skolan efter mig, tills jag räddade mig in i en gård, dit följarna inte vågade komma. Nästa dag vägrade jag att gå till skolan. Nå, vår lärare var en klok man som snart jämnade ut stämningarna. Men det var en traumatisk händelse som jag har återkommit till ett par gånger i skrift. Jag berättar den nu som exempel på hur en litterär framställning av någons öde kan präglas av skribentens egna erfarenheter.

I nästa scen är Chydenius själv ett barn. Hans far tar honom med sig in i kyrkan och ber honom inför Jesu ansikte lova att alltid leva efter Guds ord. Han lovar. Scenen torde ha verklighetsbakgrund. Men också här ligger mina personliga minnen bakom.

När jag var sex år fick jag avlägga mitt första nykterhetslöfte. Min far var nämligen en mycket aktiv nykterhetsman, och han ansåg att det bästa han kunde ge mig var ett nyktert liv. När jag var 15 fick

jag upprepa löftet. Jag lovade att aldrig begagna rusdrycker. Jag hade respekt för min far och delade hans mening i många år. Att med tiden ge efter för det sociala trycket i den värld där jag varaktigt kom att vistas var alls ingen lätt process.

Under arbetets gång föddes tanken att låta barnet Chydenius återkomma i slutscenen. Den gamle prästen ligger sjuk bakom förlåten i sin säng, och ber Gud ta emot hans själ. Så kommer hans far ned från himlen och ber honom följa med dit upp. Men när Anders nu träder fram så är han den lilla pojken. Ty bara den som kan ta emot himmelriket som ett barn får komma in där (Matt. 18:23). Och Anders har hållit sitt barndomslöfte.

Ett original ur folktraditionen skulle med i pjäsen för att ställa intressanta frågor. Jag hade introducerat honom tidigare i en dikt som hade beställts av professor Harald Teir till ett Anders Chydeniusseminarium på Ostrobothnia i Helsingfors den 26 februari 1983. Dikten heter *Anders Chydenius till Lappil-Jaakko*. I pjäsen heter han *Lappil-Jaako*, vilket bättre motsvarar en lokal form av *Jakob*. *Lappil* är egentligen ett gårdsnamn, som säkert innehåller det finska lokalsuffixet *-la*, vars slutvokal helt regelmässigt har fallit bort. Men jag föredrog att uppfatta namnet som *Lapp-pil* eller *Lapp-il*, österbottnisk benämning på en virvelvind. Om man kastar en kniv i en virvelvind faller det ut en lappgubbe ur den, heter det. Jaako var född ur en virvelvind och därför inte riktigt som andra.

I pjäsen gör han (Johan Backlund) entré med ett vattenämbar och en skopa i händerna. Han skall vattna prostens tobaksplanter. Anders Chydenius experimenterade också med tobaksodling. Jaako leker att han är Gud, som bestämmer över plantornas väl och ve. "Tö fåår int naa i daa, ja ssa prööv dä", säger han till en av dem som ingenting får. Tobaksröken är anden, som smakar mer eller mindre gott i prostens pipa, när den tiden kommer. Smakar röken illa blir plantan förkastad.

I en annan scen, återberättad enligt en folklig tradition redan i dikten 1983, ställer Jaako till Chydenius den knepiga frågan, vilken av miljonen flugor på en solig stockvägg om våren som är gamlast, äldst. Chydenius berömmar Jaako för hans lust att ställa frågor. Men den lusten är förenad med plikten att söka svar. "Det är människovägen", säger han.

Snart nog får Anders själv en sorglig anledning att ställa frågor. Det kommer brev en postdag att brodern Samuel har drunknat i Niskakoski. Samuel var naturforskare och mätte vattenströmmarnas djup och hastigheter. Så följer en monolog:

Kom han för nära dina hemligheter, Gud, min älskade bror Samuel, när han mätte älvens djup? Äre du så rädd om din makt, att du inte kunde låta honom få veta en sådan sak? Du svarar inte? Du svarar aldrig på våra frågor. Men jag kan lova dig att vi aldrig kommer att ge upp. Du straffar, du. Du har dödsstaffet i din hand. Trots det kan jag lova dig att vi skall tränga oss fram. Närmare och närmare inpå dig skall vi komma. Vi skall öppna din lagbok. Vi skall läsa dina anteckningar. Du har skapat oss. Visste du riktigt vad du gjorde då? Du gav oss oss ett klenst förstånd; vi fattar just ingenting av sammanhangen. Men vi har viljan att fatta. Och den driver oss vidare.. Du skall få se. Inte i år och kanske inte om hundra år. Men vi ger aldrig upp.

Historiskt riktigt eller inte? Det kan man fråga sig. Men forskarens kompromisslöshet avspeglar monologen åtminstone. Jag vill hävda att den var ett väsentligt inlägg i pjäsen.

Som representant för prästeståndet tillbringade Chydenius långa tider i Stockholm. Som bekant utvecklade han stor flit och framförde idéer som skulle visa sig hållbara, även om de i början väckte motstånd. Det här var på Bellmans tid. Chydenius och Bellman möttes i en av

scenerna. Stockholmsscenerna bygger alltigenom på Bellmans diktning, som jag har sysslat med i många år. I Fredmans Epistlar förekommer bl.a. den porträttmålade Movitz. I pjäsen är konstnären italienare, vilket gav större sceniska möjligheter, som också utnyttjades. Porträttet tänks vara det som hänger i kyrkan i Nedervetil. Jag satt en gång ensam med porträttet i kyrkan en lång stund under arbetet med manuskriptet.

I en, kanske något vågad, scen uppvaktas Chydenius i sin Stockholmsbostad en tidig morgon av en prostituerad. Sånt hände på Bellmans tid. I Fredmans Epistel n:o 63 heter det: "Första Nymph som på dörren knackar/ Inom dörren skjut." Chydenius gör givetvis tvärtom och kör ut den oblyga. Men han förstod att nöd och fattigdom var en grogrund för prostitutionen och fortsatte att arbeta för ett bättre samhälle.

Under 1700-talet uppstod olika religiösa väckelserörelser. Gemensamt för dem var i stort sett att de krävde ett djupare personligt engagemang i religionsutövningen än kyrkans rutiner kunde motivera till. Också Gamlakarlebytrakten hade en väckelseledare i Silakka-Mor, vars lära jag egentligen inte försökt sätta mig närmare in i. Vid bönemötet i början av andra akten sjungs en sång som går i herrnhutisk anda med sina ord om Jesu blod och sår. Första strofen lyder:

Se, hans blod färgade korset rött.
 Se, hans huvud lutande trött, så trött.
 Tung var skulden att bära,
 skulden han lyfte från oss.
 Döden var nära, nära,
 döden han dog för oss.

Chydenius var inte kallad till stugmötet, men kommer okallad och lyckas nå ett slags samförstånd med de församlade, så att hans hjord inte skingras.

Silakka-Mor (Christina Holmqvist) predikade på dialekt med konkreta drastiska liknelser, såsom sedan lär ha varit i en del av väckelserörelserna. Dialekt talade också alla andra som spelade orsbor på scenen. Min hustru är från Gamlakarleby, jag har bott där flera år och har skrivit artiklar om dialektens egendomligheter, så det var inte svårt att åtminstone antyda dialektalt tal. Replikerna togs sedan sakkunnigt om hand av skådespelarna. De österbottniska sommarteatrarna och revyerna framför nästan i regel på ortens egen dialekt. Men alltför ofta blir det fråga om ett blandspråk, där standardsvenska ord och vändningar får alltför mycken plats.

De här exemplen ur *Anders, en herdes saga*, som pjäsen kom att heta, är avsedda att bekräfta den gamla regeln att ingenting kommer av intet. Ett undantag skulle kanske Lappil-Jaakos lek med tobaksplantorna kunna vara; jag känner inte till någon liknande. Men en annan gammal iakttagelse är att ingenting är nytt under solen, så det är inte värt att förhäva sig.

I praktiken gick arbetet så till att jag läste i mina källor och diskuterade med dem som skulle realisera projektet, nämligen teatersektionen inom Karleby ungdomsförening.

Den är ett verkligt proffsigt gäng där flera generationer är engagerade, från barn med ensiffriga ålderstal till veteraner med ett halvt århundrade bakom sig på scenen. Småningom växte det fram en scenförteckning. Därefter skrev jag ut scen efter scen i den ordning det föll sig. Jag vill framhålla

Sture Ekholms insats som dramaturg och regissör. Han såg vad som var väsentligt och strök det övriga. Det var också han som slutligen formulerade namnet på pjäsen. Den tunga huvudrollen kreerades av skådespelaren Matts Holmqvist, men man såg bortåt hundra personer på scenen under föreställningens gång. I den tryckta versionen finns det partier som aldrig spelades. Blir det någon gång en nyuppsättning kan den se annorlunda ut än den första. Men det var någonting oförglömligt över den första, det kommer jag inte ifrån.

Lars Huldén